

KS. WŁADYSŁAW WLAŻŁAK

ORGANIZACJA SZKOLNICTWA ELEMENTARNEGO W DZIESIĄTYM OKRĘGU SZKOLNYM OBWODU PIOTRKOWSKIEGO (1818-1824)

Dzieło rozkrzewienia oświaty zapoczątkowane przez Komisję Edukacji Narodowej, a następnie potwierdzone uchwałami Sejmu Czteroletniego, było w późniejszym okresie kontynuowane przez instytucje oświatowe powstałe w nowo uformowanych warunkach politycznych. W Księstwie Warszawskim oświatą kierowała Izba Edukacyjna, a po niej zaś Dyrekcja Edukacji Narodowej. Po kilkumiesięcznym okresie działalności Wydziału Oświecenia jako organu Rządu Tymczasowego, sprawy oświaty zostały poddane opiece Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Stało się to na mocy konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 r.¹

Pierwszoplanową postacią w dziele szerzenia oświaty zarówno w Księstwie Warszawskim jak i Królestwie Polskim, był minister Stanisław Kostka Potocki. Ten propagator oświatowy solennie przyczynił się do rozwoju szkół najniższego stopnia. Jego ustąpienie z zajmowanego stanowiska spowodowało upadek szkół elementarnych². Nowy minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Stanisław Grabowski objął swoje obowiązki w grudniu 1820 r. Władze oświatowe pod jego rządami w wyniku błędnej polityki szkolnej doprowadziły do zdestabilizowania sieci szkół elementarnych³.

Na południowych krańcach województwa kaliskiego w dziesiątym okręgu szkolnym obwodu piotrkowskiego, ogromne zasługi na rzecz organizowania szkół elementarnych położył ks. dr Józef Aleksy Paulicki proboszcz w Pajęcznie⁴. Dzięki jego

¹ T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie b. Królestwa Kongresowego (1807-1915)*, Warszawa 1929, s. 9-17; J. Dobrzański, *Organizacja szkolnictwa w Księstwie Warszawskim*, w: *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybachy, t. 2, Warszawa 1968 s. 154; B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa 1973, s. 131-133.

² M. Janik, *Dzieje szkolnictwa polskiego z rzutem oka na jego przyszłość*, Częstochowa 1924, s. 86; E. Podgórska, *Rozwój szkół elementarnych na wsi obwodu rawskiego, województwa mazowieckiego w latach 1815-1830*, w: *Rozprawy z dziejów oświaty*, pod red. Ł. Kurdybachy, t. 1, Wrocław 1958, s. 158.

³ J. Zanowa, *Stanisław Grabowski, minister Oświecenia Królestwa Polskiego. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, wyd. 2, z. 1-6, Warszawa 1929, s. 46.

⁴ Używano też nazwy okręg pajęcki - obecnie funkcjonuje nazwa pajęczański - W. Włażlak, *Szkoły elementarne w okręgu pajęczańskim (1808-1832)*, Częstochowa 2001, s. 22, 56.

zabiegom w 1818 r. powstało na tym terenie większość szkół elementarnych, za co otrzymał liczne pochwały od centralnych władz oświatowych⁵. Niebawem po jego śmierci na początku 1825 r. organizatorem szkół elementarnych w okręgu pajęczańskim został mianowany inny znany z gorliwości działacz oświatowy ks. Michał Zagalski⁶. Okres jego działalności przypadł na trudne lata dla szkolnictwa stopnia najniższego. Prawie połowa szkół w okręgu pajęczańskim przestała istnieć, co w dużym stopniu było spowodowane niefortunnym okólnikiem namiestnika generała Józefa Zajączka z 16 lipca 1821 r.⁷

1. Organizowanie szkół elementarnych

Cesarz Francji Napoleon I Bonaparte, który utworzył Księstwo Warszawskie ustanowił, jako organ władzy państwowej Komisję Rządową dekretem z 14 stycznia 1807 r. Był to organ władzy regulujący działalność władz terenowych⁸. Komisja Rządowa przyjęła w dniu 23 stycznia 1807 r. projekt powołania władzy oświatowej Księstwa Warszawskiego zwanej Izbą Edukacyjną. Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 r. nie wpłynęła bezpośrednio na jej reorganizację. Zapowiedziany dekret królewski w tej sprawie ukazał się dopiero 17 grudnia 1810 r., który ustanowił w jej miejsce Dyрекcję Edukacji Narodowej⁹. Władze oświatowe miały w przyszłości ulec dalszej reorganizacji. Ustanowiona Izba Edukacyjna od pierwszych chwil swego istnienia zajęła się organizacją szkolnictwa stopnia najniższego. W ustawie z 12 stycznia 1808 r. o „Urządzeniu szkół miejskich i wiejskich elementarnych”¹⁰ zalecała, ażeby szkoły elementarne były zakładane w każdym mieście, miasteczku i wsi. Istnieć miały one dzięki opodatkowaniu mieszkańców.

Na podstawie tego zarządzenia organizowano także szkoły w powiecie radomszczańskim. W czasach Księstwa Warszawskiego organizowano na tych terenach w większych miejscowościach tzw. szkoły centralne, a w bardziej odległych miejscowościach od centrum parafii tworzone podszkoły. W tym czasie dozorcą szkół w powiecie radomszczańskim był Józef Łempicki, który mieszkał w Zalesicach na terenie parafii Lgota Wielka, nieopodal Pajęczna¹¹. W organizowanym okręgu pajęczańskim wcześniej istniała tylko jedna szkoła parafialna w Pajęcznie, która powstała w 1793 r.

⁵ *Akta szkół elementarnych okręgu X w obwodzie piotrkowskim w latach 1809-1832*, Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (dalej: AACz) sygn. II 229, k. 261 - Komisja Rządowa WRiOP do ks. J. Paulickiego z dn. 19 II 1821 r.

⁶ Tamże, k. 305 - Komisarz woj. delegowany do obvodu piotrkowskiego do ks. M. Zagalskiego z dnia 10 XI 1825 r.

⁷ A. Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa elementarnego w obwodach kieleckim i olkuskim województwa krakowskiego (1816-1862)*, Wrocław 1964, s. 82.

⁸ *Materiały do dziejów Komisji Rządzącej z roku 1807*, wyd. M. Rostworowski, Kraków 1918, s. 14.

⁹ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807-1831*, Warszawa 1960, s. 12.

¹⁰ J. Dobrzański, *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w zachodniej Galicji 1795-1809*, Lublin 1949, s. 164.

¹¹ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*, s. 44.

O wychowankach tej szkoły bardzo pochlebnie wyrażał się¹² ks. Józef Aleksy Paulicki proboszcz w Pajęcznie instalowany na to stanowisko w dniu 8 marca 1802 r. Ważnym powodem, dla którego władze oświatowe mianowały ks. Paulickiego organizatorem szkół parafialnych, a potem wizytatorem tychże szkół w powiecie radomszczańskim były następujące przesłanki:¹³

- doktorat obojga praw uzyskany w Akademii Krakowskiej,
- fakt istnienia w Pajęcznie wcześniej założonej szkoły parafialnej wymagającej fachowej opieki,
- centralne położenie Pajęcna w tejsze ekonomii.

Jako działacz oświatowy ks. Paulicki zorganizował na terenie późniejszego okręgu pajęczańskiego trzy szkoły centralne - w Chabielicach, Rzaśni i Stróży oraz dwie podszkoły - w Kiełczygłowie i Osinach. Jednak do początków Królestwa Polskiego przetrwały tylko szkoły - w Rzaśni i Stróży oraz podszkoła w Kiełczygłowie. Przeszły istnieć natomiast - szkoła w Chabielicach i podszkoła w Osinach¹⁴.

Dalszy rozwój szkolnictwa na tych terenach dokonał się w pierwszych latach Królestwa Polskiego. Podstawę organizowania nowych szkół elementarnych stanowiła instrukcja ministra Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Stanisława Potockiego „Instrukcja dla założycieli szkół elementarnych”¹⁵ z 11 marca 1817 r. Obwody zostały podzielone na okręgi szkolne, a na ich czele zostali ustanowieni organizatorzy szkół elementarnych. W okolicach miasta Pajęcna powstał X okręg szkolny obwodu piotrkowskiego, czyli okręg pajęczański. Organizatorem został mianowany działający już wcześniej na tym terenie ks. dr Józef Aleksy Paulicki¹⁶. Powstały w tym czasie nieco lepsze warunki do funkcjonowania i organizowania szkół elementarnych. Działania oświatowe ks. Paulickiego w tym okresie sprowadzały się do organizowania towarzystw szkół elementarnych w miejscowościach, w których miały powstać nowe szkoły, a także do sprawowania opieki nad szkołami wcześniej założonymi. Zachowało się osiem protokołów utworzenia towarzystw szkół elementarnych przez ks. Paulickiego¹⁷. O istnieniu tychże towarzystw szkolnych w innych miejscowościach świadczyło to, iż mieszkańcy tych wsi domagali się zmiany składki wielozbożowej na jednozbożową (żyto). Potwierdzają to także nazwiska osób podane przez ks. Paulickiego w wykazie towarzystw szkolnych w 1820 r.¹⁸

¹² *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 103 - Tabela szkół elementarnych i zorganizowanych w parafii pajęckiej podana dnia 24 sierpnia 1821 r. przez ks. Józefa Paulickiego.

¹³ *Akta pozostałe po śp. X. Józefie Paulickim, byłym proboszczu w Pajęcznie zawierające w sobie korespondencje różne prywatne*, AACz sygn. II 147, k. 22 - Curriculum vitae z dn. 8 VI 1810 r.

¹⁴ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 217 - Spis szkół elementarnych i ich Towarzystw Szkolnych sporządzony przez ks. Józefa Paulickiego dn. 25 VIII 1820 r.

¹⁵ W. Bobkowska, *Nowe prądy w polskim szkolnictwie ludowym w początku XIX wieku*, Kraków 1928, s. 213; *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego*, t. 1, Warszawa 1866, s. 93-101.

¹⁶ J. Związek, *Działalność oświatowa ks. Józefa Paulickiego w okręgu pajęczańskim (1808-1824)*, Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne 48 (1974), s. 196.

¹⁷ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 214-219.

¹⁸ W. Wlazlak, *Szkoły elementarne w okręgu pajęczańskim*, s. 76.

Utworzone towarzystwa szkół elementarnych w poszczególnych miejscowościach miały zabezpieczyć odpowiednie środki materialne dla mającej powstać szkoły elementarnej. Musiały one zadbać (uwzględniając przy tym zamożność mieszkańców), o odpowiedni budynek szkolny, mieszkanie, pensję i ogród dla nauczyciela. Ważnym problemem było także dostarczenie drzewa na opał dla szkoły oraz czuwanie nad należyty stanem budynków szkolnych¹⁹. Na koniec protokołu zapisywano uroczyste przyrzeczenie przedstawicieli ogółu mieszkańców, którzy się zobowiązali „poznawszy tak wielkie dobrodziejstwo Rządu, przyrzekają uroczyście posyłać w czasach regulaminem przepisanych zdadne do nauki swe działki oboje płci i w przypadku zaniedbania tej rodzicielskiej powinności poddają się karze dozoru miejscowego na fundusz szkoły za każde uchybienie po groszy trzy zapłacić, wyjąwszy przypadek choroby realnej dziecka”²⁰. Ten uroczysty akt potwierdzali swymi podpisami znakomitsi obywatele w imieniu wszystkich. Było to wyrazem troski o byt materialny danej szkoły.

Poniżej będzie podany wykaz towarzystw szkół elementarnych w okręgu pajęczańskim. Wykaz ten uwzględnia następujące elementy: miejscowość (wieś, miasto), datę powstania towarzystwa, miejscowości należące do danej szkoły, wysokość wyposażenia szkoły, liczba gospodarzy oraz wysokość pensji nauczyciela²¹.

1. Biała - wieś. Towarzystwo Szkoły Elementarnej (TSE) powstało 15 marca 1818 r. Należały wsie - Biała, Borowo, Gawłów, Matusiaki, Mitek i Pęciaki. Było 73 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 362 zł, w tym pensja nauczyciela 332 zł.
2. Chabielice - wieś. Ks. Paulicki spisał etat szkoły w 1810 r., a w 1820 r. mieszkańcy chcieli zamiany składki wielozbożowej na jednozbożową (żyto). Należały wsie - Chabielice, Grabek, Karuzele, Kodroń, Kopy, Leśniaki I, Leśniaki II, Nowy Świat, Parchliny. Było 80 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 531 zł 16,5 gr, w tym pensja nauczyciela 507 zł.
3. Chorzew - wieś. TSE powstało 22 września 1818 r. Należały wsie - Chorzew, Grzesiak, Tuchań i Tuszyn. Było 62 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 373 zł 22,5 gr, w tym pensja nauczyciela 346 zł 22,5 gr.
4. Dylów Narodowy - wieś. TSE powstało 15 grudnia 1818 r. Należały wsie - Dylów Narodowy, Dylów Szlachecki, Lipina, Piekło i Wręczyca. Było 53 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 364 zł, w tym pensja nauczyciela 338 zł.
5. Huta - wieś. TSE powstało w 1818 r. Należały wsie - Bereście, Dąbrowa, Huta, Kielczyglówek, Obrów i Pierzyny. Było 142 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 461 zł 28 gr, w tym pensja nauczyciela 441 zł 12 gr.

¹⁹ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. 229, k. 222-227 - Wykaz szkół elementarnych okręgu X w obwodzie piotrkowskim podany przez ks. Paulickiego dn. 25 VIII 1820 r.

²⁰ Tamże, k. 29-30 - Protokół zawiązania Towarzystwa Szkoły Elementarnej wsi Siemkowic w obwodzie piotrkowskim w okręgu X województwie kaliskim sporządzony przez organizatora X. Józefa Paulickiego w miejscu Siemkowic dn. 24 września 1818 r. - Treść innych protokołów była analogiczna.

²¹ Tamże, k. 214-219 - Wykaz TSE sporządzono w oparciu o spis szkół elementarnych i ich Towarzystw Szkolnych sporządzony przez ks. J. Paulickiego dn. 25 VIII 1820 r. oraz w oparciu o protokoły zawiązania TSE z poszczególnych miejscowości. Zob. także W. Właźlak, *Szkoły elementarne w okręgu pajęczańskim*, s. 79-80.

6. Jajki - wieś. TSE powstało 16 sierpnia 1818 r. Należały wsie - Grobelne, Jajki, Łążek, Wola Jajkowska, Wójtostwo i Zabranów. Było 77 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 380 zł, w tym pensja nauczyciela 353 zł.
7. Kielczygłów - wieś. TSE powstało w 1818 r. Należały wsie - Chruścińskie, Dryganek, Glina, Gumniska, Jasień, Kielczygłów, Kule, Osina, Otok, Skoczylasy, Studziennica i Wyręba. Było 208 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 675 zł 6 gr, w tym pensja nauczyciela 624 zł 6 gr.
8. Makowiska - wieś. TSE powstało 26 września 1818 r. Należały wsie - Cegielnia, Gajęcice, Garbarze, Kodroń, Ładzin Gajęcki, Ładzin Makowiecki, Majdy, Makowiska, Marzęcice, Nicpoń, Patrzyków, Strzelce i Trzepce. Było 192 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 530 zł 7,5 gr, w tym pensja nauczyciela 489 zł 7,5 gr.
9. Osiny - wieś. Ks. Paulicki w 1810 r. spisał etat szkoły, a w 1820 r. zmienił składkę wielozbożową na jednozbożową (żyto). Należały wsie - Osiny i Puszcza. Było 32 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 304 zł 26 gr, w tym pensja nauczyciela 277 zł 26 gr.
10. Ożegów - wieś. TSE powstało w 1818r. Należały wsie - Miętna, Mokre i Ożegów. Było 56 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 328 zł, w tym pensja nauczyciela 290 zł.
11. Pajęczno - miasto. TSE powstało w 1818 r. należało tylko miasto Pajęczno. Domów 172. Etat szkoły wynosił 674 zł, w tym pensja nauczyciela 542 zł.
12. Rzaśnia - wieś. TSE powstało 15 października 1817 r. Należały wsie - Bentków, Grabowiec, Rychłowice, Rzaśnia, Sucha Wola i Żary. Było 153 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 430 zł 15 gr, w tym pensja nauczyciela 392 zł 15 gr.
13. Siedlec - wieś. TSE powstało 10 sierpnia 1818 r. Należały wsie - Barany, Folwark, Dworszowice Pakoszowe, Siedlec i Wistka. Było 97 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 411 zł 15 gr, w tym pensja nauczyciela 385 zł 15 gr.
14. Siemkowice - wieś. TSE powstało 24 września 1818 r. Należały wsie - Kleszczowice, Łukomierz, Marchewki, Miedźno, Siemkowice, Sztachurka i Ślęczak. Było 64 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 440 zł, w tym pensja nauczyciela 411 zł.
15. Stróża - wieś. Ks. Paulicki spisał etat szkoły w 1810 r., a w 1820 r. zmienił składkę wielozbożową na jednozbożową (żyto). Należały wsie - Bogumiłowice, Lenciska, Nowa Wieś, Rekle, Ścięgna, Wola Wędrzyna i Zielencin. Było 151 gospodarzy. Etat szkoły wynosił 641 zł 22,5 gr, w tym pensja nauczyciela 605 zł 22,5 gr.

Wynikiem tej działalności ks. Paulickiego w okręgu pajęczańskim, było zorganizowanie piętnastu towarzystw szkół elementarnych pod koniec 1818 r. Jednak aby szkoły mogły działać trzeba było nadto przygotować budynek szkolny i zaangażować nauczyciela. W dobrach szlacheckich budynek oraz ziemię (ogród) ofiarowali dziedzice. Wsie narodowe zobowiązywały się wybudować dom szkolny lub wynająć od gospodarza odpowiednie pomieszczenie. Trzeba było również przygotować listę dzieci, które miały uczęszczać do szkoły w wieku od 7 do 14 lat. Po spełnieniu tych wszystkich wymogów szkoła mogła rozpocząć działalność²². Prawne otwarcie szkoły mogło nastąpić dopiero wtedy, gdy po złożeniu wniosku o jej otwarcie do komisji wojewódz-

²² E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*, s. 58-59.

twa kaliskiego, otrzymano zezwolenie. Zgodę na otwarcie szkoły otrzymywano za pośrednictwem komisarza obwodu piotrkowskiego. Zachowały się zezwolenia na otwarcie szkół w miejscowościach - Biała (13 XI 1819 r.), Dylów Narodowy (13 XI 1819 r.), Huta (13 XI 1819 r.), Siedlec (13 XI 1819 r.), Siemkowice (13 XI 1819 r.)²³. Należy zaznaczyć iż, od momentu zawiązania Towarzystwa Szkoły Elementarnej prze-ważnie czekano rok na otwarcie szkoły. Należy sądzić, że zezwolenia na otwarcie innych szkół były wydane w tym samym terminie, ponieważ czynności wstępne do zatwierdzenia nowych szkół były prowadzone w tym samym okresie.

Organizator szkół elementarnych ks. Paulicki, był zachęcany do gorliwości w działalności szkolnej przez komisarza obwodu piotrkowskiego. Komisarz Bobrowski zalecał ks. Paulickiemu dopilnowania następujących spraw:

- a) dokładnego i punktualnego w godzinach przepisanych dawania nauk przez ustanowionego nauczyciela,
- b) regularnego dochodzenia dzieci do szkoły,
- c) regularnego dochodzenia do nauczyciela pensji i emolumentów,
- d) przysposobienia nauczyciela do regularnego podawania raportów miesięcznych, z których dozór miejscowy w formie już podanej miał przysyłać do obwodu półroczny ogólny raport. Takie postępowanie organizatora pisał komisarz Bobrowski może zrealizować zamiar Rządu i Wydziału Edukacyjnego, a „kraj przekonać się w ogólności o odniesionym pożytku”²⁴.

Mimo wielu trudności ks. Paulicki zdołał zorganizować trzy szkoły centralne i dwie podszkoły na terenie późniejszego okręgu pajęczańskiego będąc członkiem dozoru szkolnego powiatu radomszczańskiego. Gdy został mianowany organizatorem szkół elementarnych w tymże okręgu, zorganizował dziewięć nowych szkół i wznowił dwie wcześniej upadłe szkoły, przekształcając je wraz z innymi już istniejącymi w szkoły elementarne.

2. Dozory szkolne

Podczas istnienia Księstwa Warszawskiego władze oświatowe w nawiązaniu do Komisji Edukacji Narodowej podjęły dzieło upowszechniania szkolnictwa podstawowego. Celem należytego działania w szerzeniu oświaty powołano do istnienia dozory szkolne. „W celu opatrzenia wszelkich w szczególności szkół troskliwą opieką, bacznym dozorem tudzież dla zasięgnięcia z każdego miejsca potrzebnej wiadomości i prawdy wezwano do eforatów, czyli dozorów szkolnych osoby znane z oświecenia i gorliwości o dobro wychowania narodowego”²⁵. Podstawą ich działania była instrukcja z 16 października 1808 r. Dozory szkolne dzielono na trzy kategorie:

- a) dozory departamentowe - działające na obszarze departamentu,
- b) dozory powiatowe - mające opiekować się wszystkimi szkołami w powiecie,
- c) dozory miejscowe - obejmujące zasięgiem teren podległy szkole.

²³ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. 229 - Zezwolenia na otwarcie szkół - w Białej, k. 101; w Siedlcu, k. 173; w Siemkowicach, k. 31.

²⁴ Tamże, k. 83 - Pismo komisarza obwodu piotrkowskiego Bobrowskiego do ks. J. Paulickiego z dn. 29 XI 1819 r. - Treści podobnej były inne pisma zatwierdzające powstanie szkół.

²⁵ *Źródła do dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce z doby Izby Edukacji Publicznej 1807-1812*, wyd. Z. Kukulski, Lublin 1931, s. 444.

Po zorganizowaniu szkoły organizator był zobowiązany przesłać komisarzowi obwodu sprawozdanie, a dozorowi departamentowemu wskazać kandydatów na członków dozoru miejscowego. Członkami mogli zostać obywatele, „którym dobro szkoły leżało na sercu”, przepisy zezwalały, aby organizator szkół mógł być członkiem miejscowego dozoru. Zalecały również następujący skład miejscowego dozoru:

- a) dziedzic lub jego zastępca,
- b) proboszcz miejscowego wyznania,
- c) burmistrz w mieście, a na wsi wójt,
- d) dwóch lub trzech znakomitszych obywateli, czyli gospodarzy.

Przewodnictwo składano w ręce dziedzica, zaś w czasie jego nieobecności funkcję tę pełnił proboszcz²⁶. Do zadań dozoru należało dbać o potrzeby szkoły, nauczyciela i uczniów. Nauczycielowi dozór winien wypłacać pensję, jak również kontrolować jego działalność. Miał też zachęcać rodziców by regularnie posyłali dzieci do szkoły oraz dbać o stan budynków szkolnych. Na terenie okręgu pajęczańskiego członkami dozorów miejscowych byli dziedzice, sołtysi i proboszczowie, zaś ci ostatni byli prezesami²⁷.

Dozory szkolne powiatowe miały sprawować nadzór nad istniejącymi szkołami oraz zakładać nowe. W powiecie radomszczańskim w początkowych latach Księstwa Warszawskiego funkcje dozorczy szkół pełnił ks. Józef Paulicki. Piastując to stanowisko zorganizował na terenie późniejszego okręgu pajęczańskiego trzy szkoły centralne - w Chabielicach, Rząśni i Stróży oraz dwie podszkoły - w Kiełczygłowie i Osinach. Był w tym czasie również członkiem dozoru miejscowego w szkole pajęczańskiej²⁸.

Kompetencje szkolnego dozoru departamentowego miały podobny charakter. Odbierał on raporty od dozorów powiatowych i sporządzał odpowiednie sprawozdanie dla Izby Edukacyjnej. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zwolniła dozory departamentowe z czynności administracyjnych przekazując je wydziałom oświecenia przy komisjach wojewódzkich. Potraktowała też szerzej czynności dozorów miejscowych, przeznaczając na stanowisko prezesa miejscowego proboszcza. Gwarantował on sumiennosc w spełnianiu obowiązków w przeciwieństwie do postanowień Izby Edukacyjnej, która tę funkcję przeznaczała dla dziedzica²⁹.

Doświadczenie Izby Edukacyjnej ukazywało jakie znaczenie posiadało systematyczne wpłacanie składek szkolnych. Dlatego tam gdzie prezesi dozorów miejscowych, czyli proboszczowie umieli wykorzystać do tego celu ambonę, tam też łatwiej było utrzymać szkołę. Wszystkie poczynania dozorów departamentowych i powiatowych miały ograniczony skutek, kiedy dozór miejscowy nie spełniał swojej roli. Dlatego też one najbardziej przyczyniały się do ugruntowania bytu szkół elementarnych.

²⁶ J. Lipiec, *Szkolnictwo elementarne okręgu częstochowskiego na przełomie XVIII i XIX wieku*, Ziemia Częstochowska 8 (1970), s. 90-92.

²⁷ Świadczą o tym sprawozdania z działalności szkół, dawane organizatorowi szkół elementarnych ks. J. Paulickiemu. Były one podpisane zawsze przez księży proboszczów na pierwszym miejscu.

²⁸ W. Wiaźlak, *Szkoły elementarne w okręgu pajęczańskim*, s. 69.

²⁹ Według reskryptu Komisji Rządowej WRiOP z dn. 11 marca i 29 kwietnia 1817 roku - *Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego nr 60 z dn. 24 września 1817 roku*, tyt. 4, *Przedmioty główne czynności dozorów miejscowych*.

3. Warunki materialne szkół i nauczycieli

Kiedy organizowano i urządzano szkoły elementarne napotymano na liczne trudności materialne. Powodowane to było wyniszczeniem kraju wojnami oraz nieurodzajami. Bardzo ważnym czynnikiem była niechęć do dalszych obciążeń podatkowych ze strony chłopów. Wszystko to przyczyniło się do niedotrzymywania zobowiązań towarzystw szkolnych³⁰. Izba Edukacyjna w ustawie o „Urządzaniu szkół publicznych miejskich i wiejskich elementarnych”³¹ w kilku punktach omawiała sprawę przygotowania budynku. Przepisy zobowiązywały dominium (dwór) do przydzielenia placu i materiałów na budowę domu szkolnego, mieszkańców wsi zobowiązywano natomiast do pracy przy budowie. W dobrach szlacheckich budynek przeważnie ofiarował dziedzic. Lecz, gdy chciał budować szkołę to chłopowie zobowiązywali się pomagać w budowie. Konieczność budowy szkoły występowała w dobrach narodowych. Czasami jednak wynajmowano mieszkanie u bogatych gospodarzy i tu odbywały się zajęcia szkolne³².

We wsi szlacheckiej Rzaśnia miejscowy dziedzic Ignacy Ostrowski „jako przyjaciel literatury” pragnął wybudować budynek szkolny wiosną 1811 r. Jednak mieszkańcy wiosek niechętnie spieszyli z pomocą tak, iż na jesień tegoż roku nie zwieziono jeszcze materiału na budowę szkoły ofiarowanego przez dziedzica³³. Z trudnościami lokalowymi borykały się szkoły w Chabelicach i Osinach³⁴. Podszkoła w Osinach przestała istnieć, ponieważ dziedzic Gabriel Turski nie dotrzymał obietnicy wybudowania budynku szkolnego. Szkoła w Chabelicach została zamknięta, gdyż dominium zabrało budynek szkolny. Budynek szkoły w Stróży był bardzo zniszczony, dlatego wymagał remontu³⁵. Szkoła w Jajkach miała podobne trudności. Jan Stawinowski miejscowy dziedzic przyrzekł wybudować budynek szkolny, lecz niespodziewanie zmarł. Opiekunowie jego nieletniej córki Konstancji, Maruszewski i Brzozowski oświadczyli, że chłopom szkoła jest niepotrzebna³⁶. Niespotykane trudności wystąpiły w Białej. Dziedzic Jakub Nowicki ofiarował budynek na szkołę, lecz po jego śmierci nabywca tych dóbr Joachim Krzysztof Denso zabrał przemocą budynek szkolny. Przez cały czas prowadził zręczną korespondencję z komisarzem obwodu nie pozwalając otworzyć szkoły³⁷. Trudna była pod tym względem sytuacja w innych szkołach. Nie posiadały budynków - szkoły w Chorzewie, Dylowie Narodowym, Hucie, Makowiskach i Pajęcznie. W tej ostatniej miejscowości budowano nowy budynek szkolny. W tym czasie nauka odbywała się w izbach u gospodarzy. Szkoły w Siemkowicach i Ożegowie posiadały własne budynki. Budynek szkoły w Kielczygłowie wymagał remontu³⁸.

³⁰ J. Dobrzański, *Wychowanie i szkolnictwo w Królestwie Polskim do powstania listopadowego*, w: *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybachy, t. 2, Warszawa 1968, s. 182.

³¹ *Źródła do dziejów wychowania*, s. 421-425.

³² W protokołach TSE z reguły te sprawy były ustalane.

³³ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 16 - Pismo ks. J. Paulickiego do podprefektury w Radomsku z dnia 24 I 1811 r.

³⁴ Tamże, k. 225.

³⁵ Tamże, k. 19 - Pismo J. Łempickiego do ks. J. Paulickiego z dn. 23 XII 1810 r.

³⁶ Tamże, k. 224.

³⁷ Tamże, k. 79-80 - Pismo J. K. Denso do komisarza woj. delegowanego do obwodu piotrkowskiego z dn. 17 X 1818 r.

³⁸ Tamże, k. 222-227.

Podobna była sytuacja w zakresie uiszczania składek szkolnych mimo, iż wcześniej przy organizacji towarzystwa szkolnego sprawy te zostały jasno określone. Towarzystwo Szkoły Elementarnej w Rzaśni liczyło 163 gospodarzy. Gospodarzy I klasy było - 7, II klasy 38, III klasy 67 i IV klasy 51. Stosownie do tego płacili na utrzymanie szkoły i nauczyciela składki w wysokości - 6 zł, 4 zł, 2,5 zł i 1,5 zł³⁹. W skład uposażenia wchodziły także składki zbożowe. Gospodarze I klasy rocznie składali po 3 garnce pszenicy, 4 garnce żyta, jęczmienia, grochu, tatarski i owsa, II klasy - 2 garnce pszenicy, 3 garnce żyta, jęczmienia, grochu, tatarski i owsa, III klasy - po 1 garncu pszenicy i jęczmienia, 2 garnce żyta, grochu, tatarski i owsa, IV klasy - po 1 garncu żyta, jęczmienia, grochu, tatarski i owsa. W sumie dawało to 381 zł 15 gr, nadto 12 sągów drzewa - 46 zł 3 gr, wyżywienie 2 krów - 24 zł oraz korzystanie z ogrodu - 6 zł. Dominium zobowiązał się płacić 12 zł oraz proboszcz 8 zł. Po obliczeniu wszystkich składek etat szkoły wynosił 698 zł 27 gr, nauczyciel otrzymywał pensję w wysokości 650 zł, a kasa szkolna miała do dyspozycji 48 zł 27 gr. Uposażenie szkoły i nauczyciela w Rzaśni było wysokie⁴⁰. W przypadku innych szkół sprawa ich uposażenia wyglądała bardzo różnie. Dlatego też uposażenie nauczyciela odpowiadało średniej krajowej w następujących szkołach: Chabielice, Kielczyglów, Makowiska, Pajęczno, Rzaśnia i Stróża. Wynagrodzenie nauczyciela poniżej średniej normy było w Białej, Chorzewie, Dylowie Narodowym, Hucie, Jajkach, Osinach, Ożegowie, Siedlcu i Siemkowicach⁴¹. Jednak dozorem miejscowym pozostawiono wolność angażowania wykwalifikowanego nauczyciela za mniejszą pensję.

Do uposażenia nauczyciela należy jeszcze zaliczyć nadanie ziemi (2-4 morgi). Jednak z realizacją tego trzeba było długo czekać. W 1820 r. nie otrzymali jeszcze ziemi nauczyciele w Białej, Chabielicach, Chorzewie, Dylowie Narodowym, Hucie, Jajkach, Makowiskach, Osinach, Ożegowie i Siedlcu w pozostałych zaś pięciu szkołach postulat ten był spełniony tzn. w Kielczyglowie, Pajęcznie, Rzaśni, Siemkowicach i Stróży⁴². Aby szkoła mogła właściwie funkcjonować potrzebne było drzewo na opał w okresie zimowym. W dobrach szlacheckich chłopci zwozili drzewo z lasu dziedzica. Zgoła inaczej wyglądało to w dobrach narodowych, gdzie jeszcze w 1821 r. szkoły nie otrzymały przydziałów drzewa na opał⁴³. Dlatego ks. Paulicki interweniował względem tych

³⁹ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*, s. 21 - Do grupy gospodarzy I klasy zaliczano: właścicieli od 15 do 30 morgów chelmińskich, młynarzy, fabrykantów, komisarzy, ekonomów. Do grupy gospodarzy II klasy zaliczano: właścicieli od 1 do 15 morgów gruntu, piwowarzy, gorzelarzy, owczarzy przy pańskiej trzodzie. Do grupy gospodarzy III klasy zaliczano: karczmarzy, rzemieślników służących dworskich - „niskiego rzędu” i komorników z ogrodnikami. Do grupy gospodarzy IV klasy zaliczano: wyrobników, czeladź i służących.

⁴⁰ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 204 - Plan szkoły elementarnej wsi ziemiańskiej Rzaśnia w departamencie kaliskim, powiecie radomskim ułożony 28 września 1809 r. przez ks. J. Paulickiego effora powiatu radomskiego egzaminatora departamentu kaliskiego. Etat szkoły elementarnej wsi ziemiańskiej Rzaśnia w departamencie kaliskim, pow. radomskim ułożony 27 września roku 1809 przez X. J. Paulickiego.

⁴¹ Tamże, k. 214-219.

⁴² Tamże, k. 222-227.

⁴³ Tamże, k. 262 - Pismo ks. J. Paulickiego do Komisji Rządowej WRiOP z dn. 8 marca 1821r.

spraw w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁴⁴. Mimo odpowiednich zarządzeń decyzje te były realizowane bardzo powoli.

Pomimo wszystkich tych trudności, dzięki ofiarnej postawie ks. Paulickiego i dorozów miejscowych dzieło oświaty mogło być realizowane w kręgu pajęczańskim, chociaż nie w takim stopniu, jak należało to czynić. Działo się tak dlatego, iż niektórzy dziedzice zabraniali płacić składkę na nauczyciela. Działo się tak w Chorzewie⁴⁵, Dylowie Narodowym⁴⁶, ale na terenie tej ostatniej szkoły były wsie rządowe, dlatego nauczyciel mógł uczyć. Na te niedogodności w zakresie uposażenia szkół i nauczycieli, zwracał uwagę ks. Paulicki w pismach do najwyższych władz oświatowych⁴⁷. Przyznawały się one do tego, że ponoszą część winy za taki stan rzeczy, podkreślając jednak zawsze gorliwość organizatora szkół okręgu pajęczańskiego.

4. Nauczyciele

Właściwe działanie szkoły elementarnej mógł zapewnić nauczyciel właściwie przygotowany do swego zawodu. Chętni do pracy w szkolnictwie elementarnym, musieli posiadać odpowiednie upoważnienie do wykonywania zawodu nauczyciela, czyli patent. Ów patent można było uzyskać po ukończeniu seminarium nauczycielskiego w Poznaniu lub Łowiczu⁴⁸, w których nauka trwała trzy lata. Po ukończeniu takiej szkoły i wykazaniu się „zdolnością do zawodu”, można było uzyskać patent. Jednak liczba w ten sposób wykształconych nauczycieli nie była wystarczająca w stosunku do potrzeb⁴⁹. W wyniku wzrastającej liczby szkół elementarnych, upoważniono niektórych organizatorów szkół do egzaminowania chętnych do zawodu nauczycielskiego⁵⁰.

Organizator szkół elementarnych w okręgu pajęczańskim ks. Paulicki, pełnił także funkcje egzaminatora kandydatów do zawodu nauczycielskiego⁵¹. Mając tę możliwość, w pierwszym rzędzie egzaminował tych, którzy już dawniej pracowali w tym zawodzie. Egzaminował również chętnych do tego zawodu, następnie wysyłał wnioski o ich zatwierdzenie komisarzowi obwodu⁵².

⁴⁴ Tamże, k. 269 - Komisja Rządowa WRiOP do ks. J. Paulickiego z dn. 9 IX 1821 r.

⁴⁵ Tamże, k. 260 - Protokół wizytacji szkoły w Chorzewie przeprowadzonej przez ks. J. Paulickiego z dn. 27 VII 1820 r.

⁴⁶ Tamże, k. 156 - Wywód słowny Mikołaja Sadzika sołtysa Wręczy i Dylowa Szlacheckiego w Pajęcznie 12 X 1819 r.

⁴⁷ Tamże, k. 261 - Komisja Rządowa WRiOP do ks. J. Paulickiego z dnia 19 III 1821 r.

⁴⁸ *Źródła do dziejów wychowania*, s. 203; Zbiory Skimborowicza, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie sygn. XXII 2/11, k. 1-7 - Krótki opis założenia Instytutu Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu przez rektora Siewiłuńskiego dnia 22 stycznia 1819 r.

⁴⁹ *Łódzka Dyrekcja Szkolna*, Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ) sygn. 1487, k. 17; Tamże, sygn. 1445, k. 29 - Na zapytania, czy ma jeszcze wolnych nauczycieli bez przydziału, rektor odpowiedział - „więcej expektantów do posad nie wynajdzie się prócz tych, którzy już swe przeznaczenie otrzymali”.

⁵⁰ Instrukcja dla rektorów i osób wyznaczonych do egzaminowania kandydatów podających się na nauczycieli i względem sposobu podania raportu Izbie Edukacyjnej - *Źródła do dziejów wychowania*, s. 425-426.

⁵¹ *Łódzka Dyrekcja Szkolna*, APŁ sygn. 1921, k. 2 - Do Prześwietnej Izby Administracyjnej Departamentu Kaliskiego ks. Paulicki egzaminator szkół narodowych 1 XI 1807 r.

⁵² Tamże, sygn. 1126, k. 20 - Życiorys i wynik egzaminu F. Ostrowskiego złożonego 8 I 1820 r. w Pajęcznie.

Test egzaminacyjny zawierał następujące wymogi:

- a) dane personalne, wykształcenie i ewentualny staż pracy w zawodzie nauczycielskim,
- b) wyznanie religijne i narodowość, pochodzenie społeczne i wiek,
- c) przeprowadzał poufną rozmowę z kandydatem i wydawał opinie o sposobie wyrażania myśli i przekonaniach kandydata,
- d) na podstawie pracy pisemnej wydawał ocenę ze znajomości ortografii i działań matematycznych,
- e) sprawdzał sposób czytania tekstu, interpunkcję tego tekstu oraz sposób jego wyjaśniania,
- f) stan cywilny kandydata.

Po tak przeprowadzonym egzaminie, przysyłał opinie do komisarza obwodu, zalecając owego kandydata na nauczyciela do danej szkoły elementarnej⁵³.

Zachowane protokoły egzaminacyjne kandydatów na nauczycieli w okręgu pajęczańskim wskazują, że byli to ludzie młodzi. Egzaminy odbywały się w Pajęcznie. Jan Rzepecki złożył egzamin w dniu 30 października 1817 r., był typowany do szkoły w Rzaśni. Wcześniej służył w Gwardii Koronnej, a później był pomocnikiem nauczyciela podszkoły w Kielczygłowie⁵⁴. Egzamin Bonawentury Ostańskiego odbył się 14 lipca 1818 r., typowano go do szkoły w Białej. Wcześniej był pracownikiem ekonomii pajęczańskiej⁵⁵. Andrzej Zabłocki złożył egzamin 15 lipca 1818 r., przeznaczono go do szkoły w Siedlcu. Jako jedyny z nich nie był szlachcicem. Będąc mieszczaninem z Pajęcza udzielał korepetycji w miejscowej szkole, a w wieku 19 lat poddał się egzaminowi⁵⁶. W dniu 7 czerwca 1819 r. odbył egzamin Bogumił Rogaliński typowany do szkoły w Rzaśni. Do pracy pedagogicznej zgłosił się po latach służby w wojsku polskim⁵⁷. Karol Stanisławski ubiegał się o stanowisko nauczyciela w Siemkowicach, musiał wpiery uzyskać zatwierdzenie egzaminu w lutym 1821 r. Egzaminował go ks. Stanisław Paszkowski rektor szkół pijarskich w Wieluniu i egzaminator nauczycieli w obwodzie wieluńskim⁵⁸. Przy sprawdzaniu umiejętności kandydatów ks. Paulicki zwracał uwagę, na znajomość prowadzenia gospodarstwa i ogrodnictwa. Żonatym kandydatom (Ostański i Rzepecki), zalecał by ich żony uczyły dziewczęta robót kobiecych⁵⁹.

⁵³ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 85-86 - Curriculum vitae i examen J. P. Ostańskiego Bonawentury kandydata przysłanego przez gminy wsi Białe i Gawłowa, złożony dnia 14 VII 1818 r. w Pajęcznie.

⁵⁴ Tamże, k. 197-198 - Curriculum vitae examen J. Rzepeckiego kandydata do szkoły parafialnej we wsi ziemiańskiej Rzaśnia, złożony dnia 30 października 1817 r. w Pajęcznie.

⁵⁵ Tamże, k. 85-86.

⁵⁶ Tamże, k. 47 - Curriculum vitae i examen A. Zabłockiego kandydat do szkoły parafialnej wsi narodowej Siedlec, parafii pajęckiej, złożony dnia 15 grudnia 1818 r.

⁵⁷ Tamże, k. 188-189 - Curriculum vitae i examen urodzonego Rogalińskiego Bogumiła przysłanego kandydata do szkoły elementarnej wsi ziemiańskiej Rzaśnia do Dozoru Szkolnego złożony w Pajęcznie dnia 7 czerwca 1819 r.

⁵⁸ Tamże, k. 241, 247 - Pismo Komisarza Woj. delegowanego do obwodu wieluńskiego oraz protokół odbytego egzaminu w dniu 27 lipca 1817 r. Karola Stanisławskiego na nauczyciela elementarnego przed Paszkowskim rektorem szkół wieluńskich.

⁵⁹ Ks. Paulicki zalecał by uczyły dziewczęta: szycia, krawiectwa, prania, przędzenia lnu i konopi.

Zabiegi ks. Paulickiego w celu obsadzenia szkół były często marnowane, gdyż dziedzice samowolnie obsadzali stanowiska nauczycielskie. Ludziom tym jednak brak było odpowiednich kwalifikacji⁶⁰. Działo się tak w Siemkowicach i Rząśni. Ludzie ci nie znali podstaw ortografii i arytmetyki, a do tego nadużywali alkoholu. Dominia w Chorzewie i Białej nie chciały natomiast przyjąć wyznaczonych nauczycieli. Sytuacja w związku z obsadzeniem stanowisk nauczycielskich w okręgu pajęczańskim przedstawiała się następująco:⁶¹

1. Biała - niedopuszczony.
2. Chabielice - Marcin Nerczyński.
3. Chorzew - Bartłomiej Paurowicz.
4. Dylów - Tomasz Kamzurski.
5. Huta - Szczepan Pawłowski.
6. Jajki - jeszcze nie było.
7. Kielczygłów - Antoni Dziewański.
8. Makowiska - Franciszek Piskorski.
9. Osiny - jeszcze nie było.
10. Ożegów - Franciszek Gutkowski.
11. Pajęczno - Józef Konopacki.
12. Rząśnia - Wincenty Baykowski.
13. Siedlce - Andrzej Zabłocki.
14. Siemkowice - Karol Stanisławski.
15. Stróża - Wawrzyniec Tryszkiewicz.

Tylko trzy szkoły nie posiadały nauczycieli w wyniku nieprzychylniej postawy dominiów. Na uwagę zasługuje fakt, iż ks. Paulicki wystarał się o emeryturę dla nauczyciela szkoły w Pajęcznie Józefa Konopackiego. Pracował on na tym stanowisku trzydzieści lat i prawie całkowicie utracił słuch i wzrok⁶². Jest to tym donioślejsze, gdyż ówczesny system szkolnictwa takich emerytur nie zapewniał. Wszystko to świadczy o zaangażowaniu się ks. Paulickiego na rzecz oświaty.

5. Dzieci szkolne

Na podstawie zarządzenia Izby Edukacyjnej z dnia 15 stycznia 1808 r. „Odezwa do obywatelów”, zobowiązano wszystkie dzieci (chłopcy i dziewczęta), do pobierania nauki w szkole. Temu obowiązkowi podlegały dzieci wszystkich stanów i przynależności wyznaniowej. Edukacja trwała dotąd, aż dozór miejscowy uznał wystarczalność zdobytej wiedzy⁶³. Nauka rozpoczynała się od szóstego roku życia, zaś dzieci z wiosek bardziej oddalonych od szkół naukę rozpoczynały w wieku nieco późniejszym⁶⁴. Frekwencja dzieci w szkole elementarnej była w dużej mierze zależna od

⁶⁰ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 236 - Pismo ks. J. Paulickiego do Komisarza Woj. delegowanego do obwodu piotrkowskiego z dnia 11 XII 1819 r.

⁶¹ Tamże, k. 102-104, 222-227.

⁶² Tamże, k. 103.

⁶³ Obowiązkiem dochodzenia do szkoły były objęte dzieci w wieku od 7 do 12 lat - T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1964, s. 165.

⁶⁴ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 63-64 - Raport ogólny o uczniach szkoły elementarnej Siedleckiej w dniu. 18 listopada 1819 r. do dnia 30 lipca 1820 r. dawanych nauk dzieciom obojczy w wsi narodowej Wistce.

właściwej postawy rodziców. Uzależnione to było również od właściwej postawy proboszcza⁶⁵.

Od samego początku istnienia szkół (w późniejszym okręgu pajęczański) były trudności z właściwą frekwencją dzieci. Mimo, iż wcześniej rodzice przyrzekali posyłać swoje dzieci do szkoły⁶⁶. Na terenie szkoły elementarnej w Kielczygłowie (1820 r.), w wieku szkolnym, było 71 chłopców i 34 dziewczęta. Na naukę uczęszczało tylko 20 chłopców i 6 dziewcząt. Do szkoły uczęszczało co czwarte dziecko, przy czym chodziły dzieci z Kielczygłowa, z wiosek odleglejszych chodziło bardzo mało dzieci⁶⁷. Ks. Paulicki w swoim sprawozdaniu z 1821 r., odnośnie frekwencji dzieci w szkołach na terenie parafii Pajęczno podawał:

- a) w Pajęcznie było w wieku szkolnym 110 chłopców i 82 dziewczynki, do szkoły chodziło 42 chłopców i 23 dziewczynki, na 27 chłopców i 39 dziewczynek szkoły,
- b) w Dylowie Narodowym na naukę uczęszczało tylko 4 chłopców i 6 dziewczynek,
- c) w Białej było 46 dzieci lecz dziedzic Denso nie pozwolił otworzyć szkoły, na 59 dzieci szkoły w Jajkach ani jedno się nie uczyło, gdyż szkoła była zamknięta,
- d) w Siedlcu było 46 chłopców i 64 dziewczynki, nauki pobierało 18 chłopców i 5 dziewczynek⁶⁸.

Wydaje się, iż na terenie pozostałych pięciu parafii okręgu pajęczańskiego frekwencja dzieci była podobna.

Na taki stan uczęszczania dzieci do szkoły zapewne miał wpływ brak odpowiedniego ubioru. Zatrudnianie w gospodarstwie sprawiało, że dzieci wczesną wiosną przestawały uczęszczać do szkoły. Z tych powodów dzieci uczęszczały na zajęcia tylko w miesiącach zimowych⁶⁹. Podczas gdy władze zalecały, aby półrocze zimowe zaczynało się 1 października, a półrocze letnie w tydzień po Wielkanocy⁷⁰.

W szkole dzieci były podzielone na trzy grupy (klasy):

- a) począjące - te, które poznawały i składały litery,
- b) czytające - dzieci, które zaczynały czytać i pisać,
- c) postępujące - te, które dobrze czytały, pisały i rachowały⁷¹.

Dzieci najmłodsze, aby się mogły przyzwyczaić do nauki były w szkole tylko godzinę. Starsze dzieci uczyły się od ósmej do jedenastej oraz dwie godziny po południu⁷². Pomocą w nauczaniu miały być elementarze, których początkowo było bardzo mało zazwyczaj jeden na całą szkołę⁷³. W programie nauczania było: czytanie druku

⁶⁵ W. Wlazlak, *Szkoły elementarne w okręgu pajęczańskim*, s. 69.

⁶⁶ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 29-30.

⁶⁷ Tamże, k. 42 - Wykaz zdatnej młodzieży do nauk w załączonych wsiach i pustkowiach do szkoły w Kielczygłowie w 1820 r. podany przez A. Dziewońskiego nauczyciela tej szkoły.

⁶⁸ Tamże, k. 102-107.

⁶⁹ Tamże, k. 102-107.

⁷⁰ *Źródła do dziejów wychowania*, s. 451-456.

⁷¹ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 64.

⁷² E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*, s. 28.

⁷³ J. Madeja, *Elementarze, ich dzieje, rola i stan współczesny*, Katowice 1946, s. 35.

i pisma, pisanie, rachunki pamięciowe, nauka moralna i nauka religii. Starszych chłopców uczono w zakresie wiadomości rolniczych, a dziewczęta robót kobiecych⁷⁴. Wyniki nauczania podawano w specjalnych raportach nauczycieli pod koniec semestru. Ocena ucznia przedstawiała się następująco: „sylabizuje podług metody, zaczyna czytać, czyta pisma jak i druk, znaczy cyfry i zaczyna rachować, uczy się jeografii”⁷⁵.

Raport Tomasza Kamzurskiego nauczyciela szkoły w Dylowie Narodowym wyglądał następująco. W szkole uczyło się 7 chłopców 10 dziewczynek. Czytających katechizm - 2 chłopców i 5 dziewczynek. Sylabizuje - 4 chłopców i 2 dziewczynki. W grupie poznających litery - 1 chłopiec i 3 dziewczynki. Przodującymi uczniami byli - Tomasz Buiakowski, który dobrze czytał i orientował się w rachunkach z adnotacją „pilny” oraz Antonina Boidzionka i Maria Walaszczykówna, które dobrze czytały katechizm z adnotacją „pilna”⁷⁶. W szkole w Rzaśni frekwencja i wyniki nauczania były nieco lepsze, co zapewne wynikało z tego, iż uczył tamtejszy wikariusz ks. Jan Zielecki vel Zulicki. W 1810 r. w szkole tej było 41 uczniów. Grupa najwyższa (poczynające czytać) liczyła 3 dzieci. W grupie sylabizujących było 8 chłopców i 6 dziewczynek. Tych, którzy dopiero poznawali litery było najwięcej 18 chłopców i 6 dziewczynek. Pierwszym uczniem szkoły był Tomasz Chęciński, czytał dobrze, zaczął pisać oraz uczył się katechizmu z pamięci⁷⁷.

Mimo niezmordowanej postawy organizatora szkół ks. Paulickiego, frekwencja dzieci była bardzo niska. Trzeba pamiętać, że szkoła elementarna była wtedy czymś nowym w tym środowisku. Mogłoby być o wiele lepiej, gdyby rodzice wykazali więcej troski o dzieci i zrozumienia potrzeby ich kształcenia.

6. Upadek szkół elementarnych

Podczas, gdy wydziałowi oświaty przewodniczył Stanisław Kostka Potocki, najostrejszy kryzys szkolnictwa elementarnego przypadł na lata 1812-1816. Warunki te wyznaczył regres gospodarczy kraju wyczerpanego wojnami⁷⁸. Oprócz elementu gospodarczego, który wpływał ujemnie na szkolnictwo podstawowe, trzeba jeszcze wspomnieć czynnik społeczno-polityczny. Część szlachty niechętna oświacie skrzętnie wykorzystywała każdą okazję by zahamować rozwój szkoły elementarnej na wsi⁷⁹. Dominia poprzez niechęć do nauczycieli, brak odpowiedniego starania się o budynek szkolny, wstrzymywały rozpoczęcie nauki, a nawet nie pozwoliły w ogóle rozpocząć zajęć szkolnych. Takim przykładem było dominium w Chabelicach, o którym pisał ks. Paulicki do władz departamentu w Kaliszu „jako jeszcze w niektórych obywatelach

⁷⁴ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 85-86, 197-198.

⁷⁵ *Łódzka Dyrekcja Szkolna*, APŁ sygn. 1226, k. 148-151 - Tabela wykazująca postęp uczniów w naukach udowodniony w czasie popisu 22 lipca 1822 roku.

⁷⁶ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 163-164 - Raport ogólny o uczniach szkoły elementarnej wsi Dylowa Narodowego obojej płci dawanych przez Tomasza Kamzurskiego nauczyciela teje szkoły.

⁷⁷ Tamże, k. 7-8 - Sprawozdanie ks. Jana Zieleckiego z działalności szkoły w Rzaśni z dnia 14 IV 1810 r.

⁷⁸ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*, s. 54-55.

⁷⁹ Tamże, s. 74.

odzywa się niechęć względem edukacji krajowej... okazuje się i ta, że w żaden sposób instalować nauczyciela nie pozwala Wielmożny Luboński, posesor wsi Chabielic⁸⁰.

Bardziej jaskrawym przykładem samowoli pańskiej był dziedzic Białej Joachim Krzysztof Denso. Nie tylko nie dopuścił nauczyciela do objęcia posady w Białej, ale przywłaszczył sobie zaplecze materialne szkoły. Poprzedni dziedzic przeznaczył odpowiedni budynek na szkołę i ofiarował również pole dla nauczyciela. Po jego śmierci dobra te nabył wspomniany Denso, zabrał on budynek wraz z polem. Tej szkoły nie dało się otworzyć aż do śmierci ks. Paulickiego⁸¹.

Właściciele dóbr szlacheckich często zabiegali u władz oświatowych o zniesienie składki szkolnej. Tłumacząc to trudnościami gospodarczymi, choć stanowisko wsi był często zgoła odmienne. Lipiński w sprawozdaniu z 1812 r. pisał, „wiele gminów i gromad chętnie przyjęły ustawę”⁸². Mimo tego, o istnieniu szkółek elementarnych decydował przeważnie kto inny. Dlatego też światlejsi obywatele pytali „czy to nie dzieci tej samej Ojczyzny! Nic prawdziwego że rodaki a czemuż dotąd szkoły nie ma”⁸³. Tak pisali mieszkańcy wsi Chabielice w sprawie otwarcia własnej szkoły.

Po okresie destabilizacji szkolnictwa elementarnego w latach 1812-1816 nastąpił jego dynamiczny rozwój, co należało zawdzięczać ministrowi oświaty Stanisławowi Potockiemu. Gdy jednak nastąpił spór Potockiego z duchowieństwem⁸⁴, to musiał on na wniosek biskupów ustąpić z zajmowanego stanowiska⁸⁵. Na jego miejsce powołano Stanisława Grabowskiego. Nominację nowego ministra oświaty odczytano 16 grudnia 1820 r. na posiedzeniu Rady Administracyjnej⁸⁶. O Grabowskim niezbyt pochlebnie wyrażał się Niemcewicz⁸⁷ i Koźmian⁸⁸, gdyż był nazbyt przychylny ówczesnym władzom. Za jego prezesury w ministerstwie oświaty, namiestnik generał Józef Zajączek w 1821 r., wprowadził ustawę znoszącą przymus składki szkolnej⁸⁹. Był to cios w szkolnictwo elementarne. Próbę ratowania szkolnictwa podjął minister Grabowski. Ciężar składki szkolnej miał być przeniesiony na duchowieństwo, miasto i

⁸⁰ *Łódzka Dyrekcja Szkolna*, APŁ sygn. 645, k. 17 - Pismo ks. Paulickiego, efora powiatu Radomsko do prefektury kaliskiej dnia 22 maja 1811 r.

⁸¹ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 79-80.

⁸² J. Lipiński, *Sprawa z pięcioletniego urzędowania Izby Edukacyjnej z 1 I 1812 roku*, w: *Źródła do dziejów wychowania*, s. 590.

⁸³ *Łódzka Dyrekcja Szkolna*, APŁ sygn. 645, k. 19-20 - Pismo przedstawicieli wsi Chabielic do Prześwietnego Prefekta 5 lutego 1812 r.

⁸⁴ *Archiwum masonskie*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie sygn. VI 1/17, k. 12 - Mowa S. Potockiego pt. „Przesąd zwyciężony” wygłoszona dn. 12 marca 1813 r. (Wielkim mistrzem został Potocki 17 III 1812 r.) - S. Załęski, *O masonerii w Polsce*, Kraków 1889, s. 182.

⁸⁵ E. Kipa, *Stanisław Kostka Potocki jako minister Wyznań Religijnych*, *Rocznik Historii Sztuki I* (1956), s. 442-449.

⁸⁶ J. Zanowa, *Stanisław Grabowski, minister Oświecenia Królestwa Polskiego*, s. 46.

⁸⁷ J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, Paryż 1848, s. 338.

⁸⁸ *Pamiętniki Kajetana Koźmiana od roku 1780 do 1815*, Poznań 1858, s. 80-91.

⁸⁹ J. Dobrzański, *Wychowanie i szkolnictwo w Królestwie Polskim*, s. 182.

dobra rządowe⁹⁰. Lecz debaty na ten temat nic przyczyniły się do polepszenia stanu szkolnictwa⁹¹.

Szkodliwe zarządzenie namiestnika Zajączka, było powodem zlikwidowania wielu szkół elementarnych. Skorzystali z niego skrzętnie właściciele dóbr szlacheckich w okręgu pajęczańskim, przyczyniając się do upadku kilku szkół. Tak właśnie postępował Ignacy Karśnicki, właściciel Dylowa Szlacheckiego i Wręczyca. Pisząc do władz oświatowych motywował swoje postępowanie tym, iż chłopci zmuszani do opłaty szkolnej, będą się przenosić tam gdzie jej nie ma⁹². Do hamowania rozwoju oświaty, dominia przykładały swą rękę jeszcze przed wydaniem okólnika namiestnika Zajączka. Działo się tak za przyczyną Augusta Karśnickiego, który zakazał zbierania składek szkolnych w Chorzewie⁹³ oraz w Dylowie Narodowym⁹⁴.

* * *

Problemy w szkolnictwie elementarnym, które przypadły na koniec lat dwudziestych XIX stulecia, nie ominęły również okręgu pajęczańskiego. Spowodowane to było upadkiem gospodarczym kraju, nieudolnością naczelnych władz oświatowych, a przede wszystkim niechęcią szlachty do instytucji jaką była szkoła elementarna. Szkoły w Białej i w Jajkach mimo uzyskanych zezwoleń na ich prowadzenie nigdy nie zostały otwarte⁹⁵. Prawdopodobnie przestała również istnieć szkoła w Chorzewie⁹⁶ i w Osinach⁹⁷. Trudności materialne przeżywały szkoły w Dylowie Narodowym i Siedlcu⁹⁸. Mimo niezmordowanej postawy organizatora szkół elementarnych ks. Józefa Paulickiego⁹⁹ na rzecz oświaty w okręgu pajęczańskim, w chwili jego śmierci w 1824 r.¹⁰⁰ działało jedenaście szkół elementarnych. Część z nich egzystowała w bardzo trudnych warunkach lokalowych. Nauczyciele niektórych szkół otrzymywali pensje nieregularnie i w niepełnym wymiarze. Pozostawił wszakże swemu następcy sieć szkół elementarnych, które prowadziły właściwą sobie działalność oświatową. Los pozostałych ośrodków szkolnych okazał się mniej łaskawy, gdyż zmuszone zostały do zaniechania z różnych przyczyn swojej działalności.

⁹⁰ *Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie sygn. 145, k. 1 - Minister prezydujący w Komisji Rządowej WRiOP do ministra prezydującego w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. Warszawa 19 września 1825 r.

⁹¹ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, s. 81.

⁹² *Łódzka Dyrekcja Szkolna*, APŁ sygn. 730, k. 31-32 - Pismo z 1824 roku Ignacego Karśnickiego do prezesa Komisji Woj. Kaliskiego.

⁹³ *Akta szkół elementarnych*, AACz sygn. II 229, k. 260.

⁹⁴ Tamże, k. 156.

⁹⁵ Tamże, k. 79-80, 224.

⁹⁶ Tamże, k. 245 - Raport półroczny szkolny z parafii Siemkowieckiej napisany przez ks. S. Tańskiego z dnia 10 kwietnia 1821 r.

⁹⁷ Tamże, k. 225.

⁹⁸ Tamże, k. 182, 185 - Protokół z zebrania mieszkańców szkoły dylowskiej odbytego dn. 26 I 1822 r.

⁹⁹ *Archiwum Potockich*, Archiwum Główne Akt Dawnych sygn. III 266 nr 109, k. 170 - List Stanisława Potockiego do Stanisława Brezy z dnia 2 sierpnia 1810 r.

¹⁰⁰ *Liber mortuorum ecclesiae parochialis in Pajęczno* (17 II 1817 - 8 V 1860), AACz sygn. KM 761, s. 122.